

K pojetí determinovanosti

společenského pohybu,

(Pokus o formulaci některých přístupů)¹

DUŠAN POKORNÝ

Ekonomický ústav SAV, Bratislava

I

Chceme-li se pokusit odpovědět na otázku, zda je ekonomika² systémem determinovaným, musíme si nejprve ujasnit, co tato otázka znamená — nebo, abychom byli skromnější, jak jí budeme rozumět v mezích této úvahy.

Především se zřejmě musíme zeptat, jaký systém máme vlastně na mysli. Odpověď je jednoznačná: ten systém, jehož prvky jsou jednotliví, zcela konkrétní lidé³ — tedy ekonomický systém v pů-

vodním, vlastním slova smyslu, systém, od něhož jsou všechny ostatní systémy v této sféře skutečnosti odvozeny.^{4,5}

Za druhé vzniká otázka, jaký pohyb máme na zřeteli, když mluvíme o determinovanosti: je to pohyb probíhající po „trase“ dané struktury,⁶ nebo pohyb této struktury samé?⁷

Odpověď je nasnadě: Tyto dva pohyby neprobíhají „vedle“ sebe; jde jen o dvě stránky *téhož* pohybu.⁸

Ovšem to, co v této souvislosti nazý-

¹ Stat je součástí větší práce o povaze ekonomického systému.

² Ekonomika je tu chápána jako systém, jehož struktura je strukturou společnosti.

³ Tedy lidé, z nichž každý je určen nejen tímto vyšším společensko-ekonomickým systémem, v němž žije, nýbrž i systémy jinými (o nichž bude ještě řeč), a konečně sám sebou, tedy systémem, jímž je on sám a vůči němuž (při první statické aproximaci) vystupují ty druhé jako parametry. On, individuální člověk sám, je ovšem (fylogeneticky) jediným tvůrcem systémových vztahů, do nichž se (jako určitý jedinec) rodí. Tvořit ovšem znamená přetvářet — a člověk by nemohl ekonomické vztahy, do nichž se narodil, přesáhnout, změnit, kdyby byl určen jen a jen jimi samými. Toto pojetí ovšem nepopírá, že například kapitalismus přetvářel celé generace lidí ke svému obrazu — zejména že se pokusil ve všem všudy redukovat dělníka na svůj prvek a všechna jeho ostatní určení co možná vyloučit. Ale to se mu nikdy nepodařilo zcela — a ani podařit nemohlo. Z druhé strany je zřejmé, že má-li mít člověk naději na to, že se stane svobodným, musí do každé své role (do každého z různých vztahů odpovídajících systému, do nichž vstupuje) vstupovat co možná jako člověk celistvý, tuto roli „z definice“ překračující. A to netřeba chápat jenom jako jeho výsadu, nýbrž zároveň i jako nutnost z hlediska společenského vývoje jako celku: vždyť právě úvahy o vědeckotechnické revoluci ukazují, že celá struktura lidského života bude přímo působit na vývoj vědy, na růst výroby, na rozvoj národního hospodářství.

⁴ Prvkem takových systémů pak může být „člověk ekonomický“, „člověk“, jehož jednání je vymezeno určitým algoritmem, člověk určený jenom třídně apod.; nebo podniky, odvětví národního hospodářství apod.; nebo agregátní veličiny jako národní důchod, úspory, investice, výroba apod.

⁵ Z tohoto pojetí je zároveň zřejmé, že systémovost považují za vlastnost objektivní reality. Určitý systém přitom zajišťuje „svůj“ fyzický vymezený okruh skutečnosti nevycházející — ale je jedním z mnoha systémů, které v něm skutečně existují. Například kolektiv určitého pracoviště je systém, který nevylučuje, že každý jeho člen je prvkem i jiných systémů (je členem určité rodiny, sportovního týmu apod.), ale zároveň je to systém zcela reálný: každý jeho prvek je vázán určitým vztahem k jinému.

⁶ Považujeme-li systém za určitý celek, je struktura tím, co ho drží pohromadě — tj. soustava vztahů, které váží jeho prvky. — Někdy však musíme mezi oběma pojmy rozlišovat ještě po jiné stránce:

1. Necht před mým oknem stojí určitá jablona. Chápu-li ji jako určitý okruh skutečnosti, obsahuje obrovské množství systémů a subsystémů — včetně takových, které by bylo nutné určit v pojmech elementárních částic a jejich případných „pra-částic“, v pojmech jejich postavení nejenom na Zemi, nýbrž i ve vesmíru apod. Jedním z těchto systémů (byť i velice složitým) je jablono vymezená jako systém botanický, tj. „tato jablono“ chápána jako soubor určitých druhových určení a odchylek od nich (při jejichž vymezení ve skutečnosti opět nejdeme až do samého nitra hmoty a do celé šíře vesmíru — ač bychom měli a do jisté míry i mohli). Strukturou tohoto jedinečného systému jsou potom právě ony typické vztahy (a jím odpovídající prvky), které charakterizují jablono jako druh.

2. Podobně se můžeme dívat na určitou zemi s lidmi a budovami, se zvěří a obdělávanou půdou atd. To je alespoň v zásadě fyzicky vymezený okruh skutečnosti, jehož jednou stránkou je ekonomický systém této země — stránkou zajisté vymezenou jen abstraktně. Budeme-li zkoumat ekonomické vztahy v této zemi, dojdeme zprvu k obrovskému množství vztahů zcela jedinečných, do nichž také vstupují zcela jedineční lidé. Postupně však dospějeme k daleko menšímu množství vztahů typických, kterým znovu odpovídají určité typické prvky (to jest prvky s určitými typickými vlastnostmi, které však nemohou vlastností individuálního člověka vyčerpávat). Tento soubor typických, vzorových vztahů představuje strukturu tohoto systému. (To je ovšem výchozí, statický pohled; o jeho mezích byla už řeč v poznámce 3, a ještě se k nim ve stati několikrát vrátím).

3. V obou předešlých případech patřila tedy ke systému určení jako konkrétní, jednotlivý prvek, vztah, závislost, kdežto ke struktuře určení jako typický, vzorový prvek, vztah, závislost. Toto rozlišení však ztrácí smysl, máme-li co dělat se systémem, který není jedinečný — například s určitou soustavou rovin, které můžeme (co do výpočtu, kterou obsahují, i když třeba ne co do rysů písma, jímž jsou napsány) kdykoli zcela přesně reprodukovat. V tomto případě můžeme také vyabstrahovat soustavu vztahů, kterými je chování tohoto souboru určeno a nazvat ji strukturou — ale často se tu pojmy systém a struktura stávají synonymy. (Viz také D. Pokorný, II, *Poznávací povaze makroekonomického modelu* (II), Ekonomický časopis 1967/7, str. 652/3).

⁷ Struktura je sice relativně stálouází pohybu prvního, ale přece jen se mění i ona.

⁸ Řekneme-li, že existuje vždy jen pohyb jeden, skrývá se za těmito slovy zase z jiného hlediska

váme „týmž pohybem“, musíme na druhej strane zároveň chápať ako množstvá pohybů, ktoré jsou sice po nejednej stránce vzájemně spjaté, ale přece jen jsou „zevnitř“ řízeny (sub)systémy různých struktur, tj. zákonitostmi odpovídajícími různým a velice mnohým sférám či vrstvám skutečnosti, na jejímž jednom pólu (viděno z tohoto hlediska) je vrstva odpovídající „tomuto“ individuálnímu, pojmenovatelnému člověku a na druhém, protilehlém, mnohými mezivrstvami zprostředkovaném je struktura ekonomicko-sociálního systému, v němž onen člověk žije.

Za třetí si musíme alespoň předběžně ujasnit, co budeme rozumět pod pojmem determinovanosti.

„To, že celá skutečnost je zákonitá, vyjadrujeme termínom determinizmus... Ak nevyhnutnosť je záležitosťou určitého systému, tak nevyhnutnosť ako taká, možnosť ako taká nejestvuje. Takúto zrelativizovanú nevyhnutnosť a možnosť mal na mysli Hegel, keď hovoril, že »keď sú všetky podmienky dané, musí sa vec stať skutočnou«, a Lenin, keď hovoril, že »či je niečo možné alebo nemožné, záleží na totalite momentov skutočnosti (na systéme)« ..., prípadne ak hovoril s Hegelom, že »celistvosť, súhrn momentov skutočnosti ... sa vo svojom rozvíjaní prejaví ako nevyhnutnosť« ... Dialektický zákon je odrazom jednoznačných vzťahov, prechodov jedného systému, kauzálneho radu a pod. v druhý, jednej kvality v druhú, pričom všetky tieto prechody sú nevyhnutné. Jednoznačne vyjadruje formy tvorenia sa podstaty predmetu. kým kauzálny zákon predpokladá podstatu (kauzálnne definovanú, tedy vyjadrenú z hľadiska Sér.)⁹ ako danú. Preto dialektický zákon vyjadruje aj formy prechodu vedľajšej príčiny v hlavnú a naopak, t. j. vyjadruje zákonitý charakter vedľajších príčin a tým úplnú zákonitosť sveta ... Už sme videli, že nie každý zásah do systému je vnútorný a zmení jeho štruktúru. Taký zásah je vonkajší a z hľadiska

systému náhodný. No, čo je pre S_1 vonkajšie, môže byť pre S_2 vnútorné, nevyhnutné. To znamená, že nevyhnutnosť a náhodnosť má význam len z hľadiska určitého systému; obidve sú však rovnako reálne, ako je napr. reálna individuálnosť systémov vo svete. Ten istý zásah môže byť aj nevyhnutný, aj náhodný. Ale aj z hľadiska toho istého systému S_1 môže sa zásah, ktorý bol náhodný, stať nevyhnutným, ak napr. trvalo pôsobí, ak sa častejšie opakuje, čím spôsobuje postupnú alebo náhlu premenu jedného systému v druhý...“¹⁰

Z toho pojetí vychádzim — ale prece jen bych k němu rád něco dodal.

II

1. Začnu Hegelem, ale z trochu jiného konce. „Opravdová skutečnost,“ píše, „je nutnost: co je skutečné, je vnitřně nutné“ (v sobě nutné).¹¹ Je jistě pravda, že to, co je skutečné, je nutné. Jenže v jakém smyslu? Tato otázka má mnoho stránek, ale pro začátek bychom se snad mohli zeptat na věc poměrně prostou: z hlediska kterého okamžiku v nekonečném proudu času? Je například určitá historická událost nutná vůbec, tedy byla nutná vždy? A vždy stejně nutná? Anebo je nutná jen vzhledem k určitému okamžiku? A v tomto případě: vzhledem ke kterému okamžiku?

Je jistě nutná z hlediska té chvíle, kdy se už stala skutečností. Jenže tím přiliš mnoho neříkame. Z tohoto konstatování ještě nemůžeme dovodit žádnou skutečnou determinovanost: tak bychom totiž nedospěli dál než k představě, že minulosť (i budoucnosť) predstavuje sled nekonečně mnoha okamžiků, jimž odpovídá nekonečně mnoho stavů skutečnosti, z nichž každý je z hlediska „svého“ okamžiku nutný. Ale protože taková nutnosť neprechází z jedného okamžiku do druhého, mohli bychom se stejným oprávněním říci, že jde o nekonečnou sérii stavů nahodilých. A rozhodně bychom nenašli žádnou determinovanost, pokud jde o vý-

dvojí obsah: a) Jde o pohyb, při němž je rozhodujícím činitelem obsah, který se do oněch forem vkládá: je sice jimi určen, ale zároveň je přesahuje, mění. b) Východiskem je přímo změna struktury: vytvářejí se a institucionalizují radikálně jiné typy vztahů, které potom v jistých mezích určují i obsah, který lze do nich vložit. — Tímto rozlišením se v této stati už nebudu podrobněji zabývat.

⁹ Kauzální řada (série), kterou lze za určitých podmínek také považovat za systém. (V. Filkorn, Úvod do metodologie věd, Vydavatelství SAV, Bratislava 1960, str. 183-4.)

¹⁰ Tamtéž, str. 281-305.

¹¹ Citováno podle knihy Jaromíra Bartoše Kategorie nahodilého v dějinách filosofického myšlení, Nakladatelství CSAV, Praha 1965, str. 103.

voj reprezentovaný souborem několika nebo dokonce všech oněch stavů (okamžiků).

Jestliže tuto verzi odmítneme, máme ještě možnost odpovědět, že stav v tomto okamžiku je nutný z hlediska kteréhokoli předešlého okamžiku, tedy z hlediska všech okamžiků (byť je jich nekonečně mnoho). Toto pojetí ovšem ústí v determinismus naprosto mechanický — který je ostatně jen rubem představy, že nic zcela nic se neděje bez vůle boží.

Zdá se tedy, že nezbyvá než připustit, že skutečnost „tohoto“ okamžiku je nutná nanejvýš z hlediska jednoho nebo několika okamžiků předešlých.

Proti tomu možno namítnout, že nejde o to, z hlediska kterého okamžiku je ten či onen stav nutný, nýbrž o to, že nutnost je dána systémovým uspořádáním. To je samo o sobě jistě správné — jenže má-li toto pojetí platit jako argument v úvaze, o níž je právě řeč, předpokládá to, že „daný“ systém je buď věčný, anebo že už nejprostší struktura (organizace) hmoty v sobě obsahovala nikoli jako možnost, nýbrž jako nutnost všechny struktury, které se později vyvinuly. včetně například struktury společnosti, v níž žijeme. Jenže první z těchto předpokladů je očividně nesprávný, protože s novými formami hmoty vznikaly nutně i nové zákony, atd. A druhé z těchto řešení se zase zvrací v mechanický determinismus.

Neuspokojí-li nás tento přístup, nemáme, zdá se, jiné volby, než uznat časovou podmíněnost nutnosti.

2. Náhodu vymezuje Hegel proti nutnosti tak, že náhoda je „nutnost vnější“, kdežto nutnost má svůj původ uvnitř předmětu (či spíš relativně samostatného procesu). V prvním případě jde tedy o vztah „jiného k jinému“: „podmiňující příčiny a následky jsou navzájem různé“, „podmínky“ (tj. příčina), „věc“ (tj. následek) a ona činnost (není) jedno a totéž. Naproti tomu nutnost nacházíme tam, „kde z předpokladů nevzniká nic nového“; je to „proces, kde výsledek a předpoklady se liší jen formou“; nutné je tedy to, co plyne ze zákonitosti *samopohybu*.¹²

Z tohoto pojetí zřejmě vychází i vymezení nutnosti a náhody v citátu, který jsem uvedl: nahodilost a nutnost mají

smysl jen vzhledem k nějakému systému; vnější zásah, který nemění strukturu natolik, aby si ho přistě (nebo po nějaké době) sama vyžadovala. je z jejího hlediska náhodný; to ovšem nevylučuje, že tento zásah byl nutný z hlediska onoho vnějšku, tj. prostředí, v němž systém existuje a s nímž je určitým způsobem spojen, tedy z hlediska jiných systémů, s nimiž je spjat vztahem zpětné vazby. Potud je tedy nutné to, co si žádá struktura, jak v daném okamžiku existuje.

Abychom si objasnili, co se tu vypovídá, připuštěme na okamžik, že poslední odstavec lze chápat dvojím způsobem:

1. Nutnost (kterou jsme konstatovali z hlediska druhého systému) ruší nahodilost (již jsme danému zásahu připsali z hlediska prvního systému). V tom případě ovšem neposuzujeme náhodnost z hlediska *určitého* systému (struktury), nýbrž z hlediska *všech* systémů (struktur). Takový postup však citovaný autor výslovně zamítl: „Pojem náhody nemá zmyslu, keď hovoríme o celej realite... pretože táto je len nevyhnutná, alebo vari ešte presnejšie, táto len existuje. No len čo začneme hovoriť o systémoch (všimneme si množného čísla, ktoré naznačuje různé systémy — D. P.) vo svete ... len čo začneme vo svete vydeľovať *jednotlivé* (podtrhl D. P.) oblasti ... nevystačíme len s pojmom nevyhnutnosti, ale musíme zobrať na pomoc aj pojem náhody.“¹³ A vskutku: postavíme-li se jednostranně na stanovisko všech systémů, nahodilost *mizí*.

2. Nutnost (z hlediska druhého systému) *neruší* nahodilost (z hlediska prvního systému). Jde o *dvě stránky téhož určení*: událost neztrácí svou nahodilost (z hlediska prvního systému) tím, že je (z hlediska druhého systému) nutná. V tomto případě se stavíme *jak* na stanovisko *určitého* systému, *tak* na stanovisko jiného, několika jiných nebo dokonce *všech* (ostatních) systémů. Vycházíme z jednoty *rozlišeného*, z konkrétní totality. Jenom toto pojetí lze uvést v soulad s výrokem, že „nevyhnutnosť a náhodnosť má význam len z hľadiska určitého systému: obidve sú rovnako reálne ako napr. reálna individuálnosť systémov vo svete“.

¹² Tamtéž, str. 100.

¹³ V. Filkorn, cit. spis, str. 305.

Dobrá; ale existuje ještě jedna stránka věci: „S nevyhnutností a náhodou korelují často dva pojmy: to, čo je nevyhnutné, systémové, je aj *vysvetlené*, lebo systémovosťou poznáme súvisy skúmanej veci s inými vecami a tým vylúčime (v miere šírky systému) možnosť ľubovoľných tvrdení o skúmanej veci (začlenenej do daného systému). To, čo je z hľadiska daného systému *náhodné*, je aj z jeho hľadiska nepochopené (pretože to nevieme k ničemu jednoznačne pripäť). V tomto zmysle sa nepochopené stane vysvetlené, keď rozšírime oblasť systému výskumu, t. j. keď pôvodný, úzky systém S_1 považujeme za časť širšieho systému S_2 (pričom samozrejme musíme poznať konkrétne vzťahy medzi S_1 a S_2).“¹⁴

Znamená to snad, že postupujice od užšieho systému k širším a širším postupne omezuje náhodné, až na „konci“ tohoto nekonečného procesu žiadna náhodnosť nezbuď? Zrejme ne: to by odporovalo zásade, že nutnosť (z hľadiska jedného systému) neruší náhodnosť (z hľadiska druhého systému). Ale i když tuto interpretaci už předem vyloučíme, naskytá se otázka, jak máme rozumět té části citované pasáže, podle níž širší systém *vysvětluje* (zřejmě jako nutné) to, co z hlediska užšího systému bylo náhodné. Zvlášť u složitých a rozvětvených systémů se totiž stává, že stav, který se má vysvětlit, je výslednicí souběžného působení několika, ba i velice *mnoha* systémů, a to i takových, které patří do velice *různých* „vrstev“ skutečnosti. Všechny jsou zajisté mezi sebou nějak spojeny, ale každý z nich se pohybuje podle své vlastní zákonitosti a jeho pohyb nutně nezapadá zcela přesně do pohybu systému druhého: často ho *vychyluje*, *kříží*, ba dočasně ho utlumí úplně. Představíme-li si tyto rozdílné struktury jako elementy nějaké struktury vyšší, dojdeme k souboru nutností, který nemění jeden stav vyššího systému způsobem, jenž by se dal vyjádřit jednoznačnou transfor-

mací. Náhodně tedy není vysvětleno jako nutné — alespoň ne jako nutné ve smyslu jedině možné. Vysvětlení musí brát v úvahu, že vztah mezi systémy není v širší ani v hloubce nutně harmonický: často mezi nimi existuje napětí, které nelze dost dobře vtěsnat do jednoznačných určení jako „konkrétní vztahy“, které jsme „poznali“.“¹⁵

Z těchto hledisek se nyní vraťme ke slovu o „úplné zákonitosti světa“, kterou „vyjadřuje pojem determinismus“. Chceme-li zůstat na stanovisku konkrétní totality, můžeme, jak už řečeno, chápat tuto formulaci pouze takto: Náhodnost (viděno z hlediska jednoho systému) se neztrácí, nemizí, když byla objevena její nutnost (z hlediska druhého systému). Ale shoduje se toto pojetí také s větou, podle níž je „celá skutečnost zákonitá“? Ano — ovšem za předpokladu, že této větě rozumíme asi takto: V každé sféře či vrstvě skutečnosti vládnou určité nutnosti, to jest systémové vztahy, a dohromady dávají určitou strukturu. V každém fyzicky vymezeném okruhu skutečnosti však existuje množství takových sfér a vrstev a s nimi množství systémů s rozdílnými strukturami. Všechny tyto systémy jsou relativně izolované a tedy i relativně otevřené, takže jsou mezi sebou (přímo či nepřímě) ve vztahu vzájemného působení. Tento vztah však neznamená, že by subsystém byl určen jen systémem; že by jedna vrstva skutečnosti ovlivňovala druhou jen způsobem, který té druhé odpovídá; že nutnosti obou by byly vždycky v souladu a nekřížily se; že by všechny pohyby započaté proběhly do konce; že by nebylo víc možností než skutečností, atd. I když se tedy všechno (cokoli) děje podle nějaké zákonitosti (je výsledkem působení nějakých systémových vztahů), není úhrnný výsledek — tj. stav určitého, fyzicky vymezeného okruhu skutečnosti — zákonitý (to jest vzhledem k nějakému jeho dřívějšímu stavu nutný ve smyslu jedině možný).“¹⁶

¹⁴ Tamtéž, str. 306.

¹⁵ Například úroková míra je z hlediska kapitalistické firmy jevem náhodným. Její výše je však výslednicí působení několika systémů: systému, v němž se vytváří průměrná míra zisku; systému, v němž se realizuje konkurence mezi těmi, kdo kapitál půjčují a těmi, kdo si ho vypůjčují; systému, který konec konců vytváří úrokovou míru v měřítku světovém, protože ta působí na úrokovou míru uvnitř jednotlivého státu; systému, jehož výsledkem je cyklický pohyb národního hospodářství.

systému centrálního (konec konců politického) rozhodování, který dnes úrokovou míru (rozumí se: s přihlédnutím k předelým faktorům) určuje, atd. Tyto systémy nelze spojit v jeden, který by byl natolik zkloubený a determinovaný, aby náhodné skutečně vysvětlil jako nutné. Zdá se, že také tuto stránku věci měl Marx na mysli, když napsal, že „není přirozená úroková míra“. (Kapitál, III, str. 396 cit. vydání.)

¹⁶ K tomuto tématu se ještě vrátím.

3. Zatím jsme vycházeli ze zásady, že nutné je „vnitřní“ a nahodilé „vnější“. Ale i když je toto pojetí jako východisko a „první přiblížení“ nezbytné, má zřejmě své meze: hranice mezi „vnitřním“ a „vnějším“ je jakoby nepřekonatelná, připomíná spíše metafyziku než dialektiku.¹⁷ To souvisí i s něčím, co si teď musíme znovu připomenout: nutné je to, co si žádá struktura, jak existuje v daném okamžiku. Čas, alespoň pokud jde o strukturu, z naší úvahy zmizel. To znamená, že se nyní musíme ptát: co se dovídáme o *polohu* struktury samé?

Na jedné straně je, jak už jsme viděli, vysvětlován zásahy původně *náhodnými*, tedy takovými, které vyplývaly z nutnosti systémů existujících *mimo* ni. Ale na druhé straně se konstatuje zcela jednoznačně — a to právě v souvislosti s dialektickým pojetím skutečnosti —, že přechod od jedné struktury ke druhé je *nutný*, a to *vždy*.

Jak máme těmto dvěma určením rozumět?

Zdá se, že je můžeme chápat jen jako dvě stránky vymezení genetické (polychronní) struktury, v jejímž pohybu nahodilé neustále přechází v nutné a naopak. To je totiž také jediný obsah, jaký může nabýt pojem *samopohyb* ve vztahu k *relativně* izolovanému systému, jehož struktura nezůstává v čase neměnná.

„Vnější“ (prostředí, nahodilost) nezůstává mimo „vnitřní“ (struktura, zákonitost): působí na ně, a pokud uvažujeme z hlediska (určitého) systému, vstupuje vlastně ona nahodilost „dovnitř“ do nutného a spoluvytváří je. Tento vztah platí ovšem i naopak: systém (z hlediska jeho prostředí to vnější, nahodilé) působí podobným způsobem (alespoň v zásadě) na prostředí (to vnitřní, zákonité). To platí už od samého počátku; vznik systému jako druhu (tj. vznik jeho strukturálně genetického jádra) je neodmyslitelný od určitého prostředí (struktur jeho systémů) a sám je zase ovlivňuje. Je-li tedy struktura co do svého vzniku i vývoje jednotou vnitřních a vnějších nutností, je také každý stav této struktury *určitou*, právě v pojmu relativně izolovaného systému

obecně formulovanou jednotou svého i cizího, své logiky a cizí logiky.

Jestliže se ovšem nahodilé (vnější) stává nutným (vnitřním) a naopak, je zřejmé, že jak „uvnitř“ systému (co do vývoje jeho struktury), tak „venku“ v prostředí (co do vývoje jeho struktur) existuje v každém okamžiku *více možností* než jenom jedna. Když potom Lenin píše, že „je-li něco možné či nemožné, záleží na ... totalitě momentů skutečnosti (na systému)“, je nablédni, že takový vztah existuje; třeba jenom vědět, že *není jednoznačný*. Systém má co do svého dalšího vývoje spíš určité *pole* možností. Z tohoto hlediska se musíme dívat i na další z citovaných výroků: „... celistvost, souhrn momentů skutečnosti ... se ve svém rozvíjení projevuje jako nutnost“. Tady nás asi nejprve napadne, že kdybychom vynechali slova „ve svém rozvíjení“, vztahuje se též podmět (totalita skutečnosti) na rozdílný přísudek: v prvním případě definuje možnost, v druhém nutnost. Jak si potom máme vykládat význam oněch tří slov, která by měla tento rozdíl vysvětlovat? Nebo přesněji: co *musí* znamenat slova „ve svém rozvíjení“, aby se to, co se vztahovalo na možnost — to jest pole možností — mohlo vztahovat na nutnost, která může být (z definice) jen jedna? Zdá se, že toto „ve svém rozvíjení“ spočívá ve vytváření možností, jejich křížení a eliminování, ve složitém procesu *postupně přeměny* více možností v menší počet pravděpodobností a jednu (posledně vskutku už nevyhnutelnou, nutnou) skutečnost. Jestliže se však takto přikloníme k názoru, že pod determinovaností máme chápat „proces determinování (určování) událostí v toku jejich dění“, musíme se z tohoto hlediska dívat i na Hegelův výrok, že „když jsou všechny podmínky dané, musí se věc stát skutečnou.“ Jde totiž o to, aby nevznikl dojem, že se tu předpokládá existence určitého, daného, už předem jakoby hotového souboru podmínek, které, jsou-li splněny, dávají dohromady nutnost vyvolávající v bytí jim odpovídající věc. Ve skutečnosti se i ty podmínky samy *stávají*, a to v průběhu onoho křížení a eliminování možností

¹⁷ Na tento rys upozorňuje Robert Kalivoda v recenzi citované Bartošovy knihy: „Zdá se totiž, že v pojetí nahodilého jako něčeho „vnějšího“, co nevyplyvá z vnitřní nutnosti (či podstaty věci), není příliš mnoho dialektického...“ (Článek Co

je náhoda?, otištěný v Literárních novinách, 18. 6. 1966, str. 6.)

¹⁸ J. Klotáč, M. Svoboda, V. Tlustý: *Problémy determinismu a svobody*, Nakladatelství ČSAV, Praha 1963, str. 113.

atd., tedy v průběhu procesu, který bychom mohli nazvat tvorbou skutečného z pole možného. Právě jenom v tomto smyslu můžeme také hovořit o „tvoreni podstaty předmětu“.

III

Zatím byla převážně řeč o nutnosti uvnitř byti; teď jsou na řadě možnosti její reprodukce v lidském poznání.

Když uvažujeme o tom, co je nutné a co podle toho musíme očekávat, může mít tato otázka několikery obsah:

[1] Může se vztahovat na systém, který lze v mnohovrstevné skutečnosti víceméně přesně izolovat a osamostatnit — anebo na takový fyzicky vymezený okruh skutečnosti, jehož pohyb nelze s dostatečnou přesností vystihnout pohybem jednoho ze systémů, které v něm působí, tedy sledováním zákonitostí jedné vrstvy či sféry reality.

[2] Může mít za podklad izolovaný systémový vztah (zákon) nebo soubor takových vztahů, tedy strukturu (zákonitost nebo soustavu zákonitostí), které vymezují nutnosti působící uvnitř nějaké vrstvy (sféry) skutečnosti co možná úplně a ve vzájemném sepětí.

[3] Může být vznesena v rozličných fázích (nebo vzhledem k rozličným stupňům) procesu, v němž se ta či ona situace nebo událost (ten či onen stav či moment vývoje systému) stává (nebo nestává) nutnou.

Zkusme se teď podívat na tyto stránky „věci“ trochu podrobněji.

[1] Když mluvíme o mnohovrstevnosti reality, můžeme tím mínit věci velice různé. Pokusím se o jeden takový pohled, samozřejmě bez nároku na úplnost — jen jako ilustraci, a ještě pouze v souvislosti s otázkou determinismu.

Východiskem nechť je určitý fyzicky vymežitelný okruh reality, například relativně ohraničené území (třeba stát), s půdou ornou a jinou, horami a řekami, s obvyklou flórou a faunou a s větší či menší skupinou lidí, kteří v této oblasti žijí. V této části skutečnosti můžeme rozeznávat různé vertikální vrstvy, které budeme charakterizovat takto: pro každou z nich jsou typické systémy určitého

druhu, tedy podobné struktury — z čehož zároveň vyplývá, že seskupením příslušných systémů (struktur) se na jejich úrovni mohou vytvářet jen celky určitého, řekneme, řádu (tedy takové, které nemohou překročit určitou hranici vnitřní diferencovanosti a složitosti pohybu).

Uvedu některé z těchto vrstev, a to s charakteristikou co nejstručněji:

1. Co je nejhluběji, to samozřejmě nevíme, ale někteří fyzikové¹⁹ se domnívají, že i elementární částice (elektron, proton, neutron, neutrino, pozitron, množství mezonů a hyperonů) jsou „složený“ z jakýchsi „pra-elementů“, které lze (při trvající dualitě pole a látky, spojitě vlny a diskrétní částice) chápat jako pra-částice i pra-pole. Zdá se, že v tomto případě bychom mohli hovořit o vrstvě elementárních částic, pro niž jsou charakteristické systémy, jejichž prvky jsou pra-částice či pra-pole.²⁰ (Částice bez pevné vzájemné vazby, tedy nespojené v atomy, se vyskytují jen v plazmatu, v tak zvaném čtvrtém skupenství hmoty.)

2. Následuje vrstva, kterou už známe poměrně dobře: tvoří ji systémy zvané atomy, jejichž prvky jsou elementární částice. („Samostatné“ atomy jsou např. výsledkem disociace při procesech, v nichž se proměňuje plynné skupenství v plazmu.)

3. Další je vrstva systémů zvaných molekuly, jejichž prvky jsou atomy. To jsou nejmenší částice hmoty existující ve volném stavu. Zejména některé makromolekuly mohou už tvořit celý souvislý kus hmoty.

4. Přírozené makromolekuly jsou strukturální osnovou živé hmoty, tj. vrstvy, pro niž je charakteristický systém buňka; její hlavní složkou je protoplazma, která je přímo definována jako dynamická soustava bílkovinných komplexů, v nichž probíhají životní děje. Na této úrovni se tvoří organické celky od rostlin — přes vzrůstající vnitřní diferenciaci buněk a specializaci jejich funkcí — až po člověka.

5. Nejsložitější z těchto buněk jsou hmotnou základnou systému zvaného vědomí, které je ve své nejrozvinutější po-

¹⁹ Například Werner Heisenberg (*Das Naturbild der heutigen Physik*, Rowohlt Verlag, Hamburg 1955, str. 32) a Carl Friedrich von Weizsäcker

(*Atomenergie und Atomzeitalter*, Fischer Bücherei KG, Frankfurt am Main 1957, str. 38).

²⁰ Tím ovšem ještě není řečeno, že taková pra-částice (pra-pole) by byla už dál nedělitelná.

době, ve vědomí člověka, spojeno se schopností sebe-vědomí a samo má (z různých hledisek) několik vrstev.

6. Někteří živočichové, a zejména lidé, jsou s to vytvářet skupiny, tedy systémy, jejichž prvkem je (v tom posledním, v této souvislosti jediné důležitém případě) člověk sám. Tyto systémy jsou velice různé co do vzniku i trvání, co do významu a druhu organizovanosti, co do stupně složitosti, celistvosti apod. Vrstvy jim odpovídající jsou základem jednoho z vnitřních členění společensko-lidské skutečnosti. Sem patří například:

a) vrstva odpovídající systému rodina, rod, kmen;

b) vrstva odpovídající systémům ne-institucionalizovaných mezilidských vztahů: přátelství, láska, závislost, vděčnost, pocit viny apod.;

c) vrstva odpovídající systémům spojeným s výchovou, školením: třída, spolužáci, studenti z jednoho internátu apod.;

d) vrstva odpovídající systémům spojeným s určitými údobími lidského života, jako „mládež“, „generace“, lidé „přestárlí“ apod.;

e) vrstva odpovídající systémům jako komunita (vesnice, městečko, obyvatelé činžovního domu apod.), lidé jednoho povolání nebo podobného zájmového zaměření („cech“, „komora“, klub, tým apod.);

f) vrstva odpovídající systémům daným převážně dělbou práce (i když zároveň odražejícím její konkrétní třídní formu): pracoviště, nadřízený a podřízený, mistr a učeň apod.;

g) vrstva odpovídající širším systémům jako církev, národ, rasa apod.;

h) vrstva odpovídající systémům ekonomicko-společenským: výroba, trh, třída, společnost;

ch) vrstva odpovídající ještě širším, ale zato volnějším, méně koherentním a velice složitě zprostředkovaným systémům, jakým je třeba lidstvo nebo „všechno živé“ nebo „příroda“.

Všechny tyto vrstvy (a zajisté ještě mnohé jiné) existují v onom fyzicky vymezitelném okruhu skutečnosti, z něhož jsme vyšli. Žádná z nich v něm neexistuje méně než jiná: vztah, který váže dlužníka a věřitele nebo útočníka a obránce fotba-

lového týmu nebo sestru a bratra není méně skutečný než vztah elektronu a jádra v atomu, atomů chloru, uhlíku a vodíku v (makro)-molekule polyvinylchloridu, srdce a plic v člověku.²¹ Přitom se žádná z oněch vrstev „nerozpouští“ ve vyšší, ta či ona buňka neztrácí svou identitu tím, že je prvkem nějakého vyššího orgánu, řekněme plic, není jím určena jednoznačně, beze zbytku (o čemž svědčí například různé růsty parazitní, třeba rakovina) a také mezi člověkem a všemi systémy, do nichž vchází (jakož i mezi jimi samými), existuje neustále napětí, rozpor mezi seberealizací subsystému a systému, systému a supersystému atd. A všechny tyto vrstvy (struktury) vcházejí potom ve své uzavřenosti i otevřenosti, ve své spojitosti i diskrétnosti, ve své *souvztažnosti* i *rozpornosti* do struktury skutečnosti jako celku.

Ale nejen to. Uvnitř tohoto „vertikálního“ členění — uvnitř každé z vrstev, o nichž byla řeč — existuje rozlišenost, řekněme, *horizontální*: žádné dva systémy téže struktury (dvě rostliny určitého druhu, dva lidé, dva podniky atd.) nejsou zcela stejné, totožné. Mohlo by se arci zdát, že tato odlišnost je už obsažena v té, která vyplývá z rozličnosti struktur: že rozdíl mezi jedním a druhým systémem téže struktury (vrstvy) lze konec konců redukovat na přítomnost či nepřítomnost struktur jiné (nižší) vrstvy. Jenže ani ty se zase nevyskytují ve své čisté podobě, nýbrž jako systémy s určitými rysy jedinečnosti. Ať bychom tuto redukci dovedli sebedál, vždycky se setkáme se systémem, nikoli se strukturou — což je jenom jiným vyjádřením známé zásady, že jedinečné (mnohé) nelze uvést na obecné (jedno). Rozličnost (makro)systémů stejné struktury nelze tedy beze zbytku vysvětlit rozdílností (mikro)struktur. Takže „horizontální“ rozrůzněnost nemůžeme nahradit rozvrstveností „vertikální“.

Vycházejíce z obou těchto hledisek, dostáváme se k závěru, že musíme rozlišovat mezi předvídaním budoucích stavů „— okruhu skutečnosti v němž má rozhodující úlohu jeden systém nebo nepříliš velký počet systémů, jejichž vzájemné působení můžeme víceméně přesně

²¹ Toto pojetí samozřejmě nevylučuje, že mezi těmito vztahy existuje (z různých hledisek) určitá

hierarchie co do důležitosti — ale všechny jsou.

identifikovat (což bývá zpravidla možné jen u systémů s malou proměnlivostí, samostatností, seberealizovatelností prvků) a — okruhu skutečnosti, v němž působí množství systémů, mezi nimiž sice existuje určitá hierarchie a jisté typy vzájemných vazeb, systémů, které se přesto mohou v různých kombinacích, v závislosti na rozličných vnějších vlivech apod. různými, nikdy zcela vypočitatelnými způsoby navzájem vychylovat, ba i ničit — což bývá častějším jevem u systémů, v nichž je proměnlivost, samostatnost, seberealizovatelnost prvků na vyšším stupni.

V prvním případě budou *nutnosti* působici uvnitř jednotlivých systémů vytvářet v příslušném (obvykle užším) okruhu skutečnosti stav, který je vůči jinému (dřívějšímu, ale nejen bezprostředně předcházejícímu) jeho stavu také víceméně *nutný*; kdežto v druhém případě budou ony *nutnosti* (systémové vztahy) vytvářet v dotyčném (obvykle širším) okruhu skutečnosti stav, který je vzhledem ke kterémukoli jeho dřívějšímu stavu (snad s výjimkou stavu bezprostředně předcházejícího) spíše jen *pravděpodobný*.

To je, myslím, právě případ systému ekonomicko-spoločenského.

[2] Proti této úvaze lze namítnout, že nebere dostatečně v úvahu stupně abstraktnosti, na nichž jsou různé zákony formulovány. Jenže to je pravda jen zčásti. Tato námitka totiž nadhazuje otázku, 1. zda vyšší zákonitost nahrazuje nižší, případně 2. do jaké míry vyšší zákonitost může tu nižší v sobě obsahovat. Z celého dosavadního výkladu je ovšem zřejmé, že na první část otázky odpovím negativně: vyšší systém nevyřazuje nižší; stojíme-li na stanovisku, že skutečnost je jednota rozlišeného, nemůže struktura celku (systému) rušit strukturu části (prvku). Druhá část otázky nadhazuje problém nepoměrně složitější, a sotva ji lze (jak ostatně vyplývá už z předešlé věty) jednoznačně zodpovědět v nějaké obecné podobě. Zkusme však přistoupit k ní z trochu jiného konce.

Je známo, že jednotlivý zákon (systémový vztah) nelze verifikovat,²² to lze zásadně učinit jen se soustavou takových

vztahů (zákonů), tedy se strukturou. Jestliže jednotlivý systémový vztah nemůžeme srovnávat se skutečností, nemůžeme ovšem podle něho ani předvídat. Podkladem pro předvídaní může být také jen struktura. Ale jak vlastně rozlišujeme mezi jednotlivým zákonem a souborem takových zákonů? Zřejmě podle toho, že struktura (na rozdíl od jednotlivého systémového vztahu) zachycuje všechny nutnosti určité oblasti.²³ Tento pojem můžeme pro začátek interpretovat tak, že znamená jednu z vrstev, o nichž byla zmínka ad 1. Potom bude minimálním podkladem pro předvídaní struktura určité vrstvy skutečnosti. „Minimálním“ proto, že v každém fyzicky vymezeném okruhu skutečnosti je takových vrstev velice mnoho a zákonitosti jedné vrstvy nemohou, jak už jsme viděli, nahradit zákonitosti vrstvy druhé. Maximální varianta (všeobsažná struktura struktur) je ovšem pro každou jednotlivou fázi ve vývoji lidského poznání prakticky vyloučena. Jaká je potom varianta optimální?

Víme, že všechny „strukтуры struktury“ nepůsobí na vývoj, o který se zajímáme, se stejnou intenzitou. Existuje mezi nimi hierarchie, která se ovšem může v čase měnit. Musíme tedy hledat soubor těch, které budou pravděpodobně rozhodující — alespoň pokud jde o úkol, který jsme si dali, a časové údobí, k jehož konci můžeme dohlédnout. Z tohoto hlediska potom vždycky předvídáme na základě určitého *modelu* skutečnosti a výsledek, který dostaneme, má povahu hypotézy.²⁴

To je další důvod k tomu, abychom zvlášť u těch okruhů skutečnosti, v nichž se setkává množství systémů, a k tomu ještě velice rozsáhlých a složitých, chápali nutnost — pokud máme na mysli vztah mezi dvěma *stavy* této skutečnosti — spíš jako ten zvláštní případ, kdy se pravděpodobnost rovná jedné.

[3] To, co bylo právě řečeno, lze v jazyce trochu formálnějším vyjádřit tak, že transformace mezi jedním a druhým stavem dané skutečnosti není jednoznačná. Důvod je nasnadě: nepůsobí jedna soustava vztahů (jedna struktura), nýbrž ně-

²² V. Filkorn, cit. spis, str. 280.

²³ Tamtéž, str. 281.

²⁴ „Věda nepostupuje přímočaře, od neměnných daností v jednoznačných dedukcích k definitivním

a vylučným závěrům, nýbrž od hypotéz zpřesněných k hypotézám zpřesnitelným.“ Roger Garaudy v článku *Nezbytnost dialogu*. Literární noviny, 18. 9. 1965, str. 3.

kolik takových soustav (struktur), přičemž jednu nelze redukovat na druhou, ba co víc, jedna vychyluje druhou, ruší ji, rozvíjí se na úkor druhé a po nějaké době zase ustupuje nebo dokonce mizí ze scény vůbec, atd. atd.

Právě proto začíná tento vývoj s mnoha možnostmi, které jsou postupně eliminovány. Právě proto lze předpověď v jednom jeho okamžiku vymezit nanejvýš jako pole možností, v druhém jako užší pole pravděpodobností, z nichž některá (nebo některé) už třeba začínají vystupovat do popředí v míře rozhodující, a ve třetím okamžiku (snad) jako (jednu) nutnost, která se užž stává skutečností. Právě proto lze také do tohoto procesu zasahovat — ale to už je téma další úvahy.

IV

Jestliže přijmeme myšlenku, v níž ústí předešlý výklad, stavíme se zároveň na stanovisko, že člověk využívá nutností — a v podobě měnící se nebo nové struktury je i vytváří — nikoli k tomu, aby uskutečnil v tom či onom okruhu reality stav, který byl beztak nutný, nýbrž k tomu, aby podpořil vývojovou tendenci směřující k uskutečnění jedné z objektivních možností. Teprve v tomto případě můžeme také hovořit o tom, že lidé ve svém jednání — z nichž každé je konec konců historické, protože každé, i to sebebanálnější a sebetrpnější, tedy včetně nejednání, se objektivuje a podílí se na vytváření „situace“ a ovlivňuje (byť zajisté ne každé ve stejné míře) další vývoj — sledují nějaké cíle: že nejsou jen materiálem, skrze něž se uskutečňuje abstraktní, jím nadřazená a vnější průběžná historická zákonitost určující každý příští stav skutečnosti, nýbrž že „zevnitř“, zajisté za pomoci nutností vlastních různým systémům, v daném okruhu skutečnosti existujícím a působícím — a zajisté na vyšším či nižším, ba jako mez i na nulovém stupni uvědomělosti či cílevědomosti — nespočetným množstvím jednotlivých důležitých i méně důležitých aktů „dávají dohromady“ proud dějinného vývoje, jehož každý stav je alespoň původně pouze jedním z možných. Jedině v tomto pojetí

mohou také v procesu, v němž se ten či onen výsledek stává nutným, při stanovení cílů (jež je, alespoň v příznivém případě, konec konců jen jakousi předběžnou, přípravnou volbou mezi některými z oněch objektivních možností) a v úsilí o jejich uskutečňování *přesahovat* skutečnost a její meze ne ve smyslu utopie, ale ani ne ve smyslu pouhého „pokroku v mezích zákona“, tedy dějinami už předem určeného a schváleného, nýbrž ve smyslu opravdového *uskutečňování*, tedy *vytváření* a za jistých okolností i *tvorby* skutečnosti — tvorby nelineární, rozporuplné a nikdy uspokojující, ale přece jen reálné.

Tento přístup sice bezprostředně vyplývá z celého dosavadního výkladu, ba je v něm už vlastně obsažen, ale přece jen bude užitečné některé jeho stránky ještě trochu objasnit.

Je-li nahodilé to, co je systému vnější, co tedy náleží systémům tvořícím jeho prostředí, je systém „tento individuální, pojmenovatelný člověk“ — rozumí se potud, pokud není určen ekonomickým systémem, v němž žije a jehož je prvkem, tedy pokud je určen sebou samým a stává se jakýmsi vnitřním prostředím tohoto vyššího systému — z jeho hlediska něčím náhodným. To je ovšem, jak už víme, jen první aproximace, kterou třeba doplnit a zpřesnit. Především je zřejmé, že máme-li na mysli nejširší historické souvislosti, vyplývá sám fakt spolčování a v tomto smyslu i organizace lidského „společenství vůbec“ z vlastností „člověka vůbec“. Avšak na druhé straně se jednotlivý historicky podmíněný systém vždy snažil přetvářet lidi, své individuální subsystemy, k *svému* obrazu: pokud tihl k uzavřenosti,²⁵ prál si i uzavřenost svých prvků, čím víc se snažil izolovat se od svého vnějšího prostředí, tím úporněji se domáhal toho, aby mu jeho vnitřní prostředí bylo otevřené, aby jednotlivý člověk nemohl dosáhnout určité, byť i relativní míry izolovanosti, samostatnosti, sebeurčenosti atd.

Ale v každé době zároveň působil proces opačný: to, co bylo z hlediska vyššího, ekonomicko-spoločenského systému

²⁵ Pripomeňme si, že transformace je uzavřená, jestliže množina obrazů (výsledků transformace) neobsahuje ani jeden prvek, který by nebyl obsažen v množině operandů (stavů, na něž transfor-

mace použijeme). Kruh se tedy vždy uzavře: nic nového nevzniká. Uzavřenost transformace spolu s její jednoznačností jsou potom podmínky determinovanosti systému v „technickém“ slova smyslu.

„nahodilé“ — tedy to, co bylo vlastní jeho individuálním subsystémům, jednotlivým lidem, jejich strukturám (nutnostem) i jejich konkrétním podobám (zahrnujícím i nahodilost z jejich vlastního hlediska) — vstupovalo do vyššího systému, do jeho struktury a jeho individuálních rysů, a dodávalo mu nový obsah, ať už revolučně nebo evolučně. Hnací silou tohoto procesu je snaha o seberealizaci, seberealizaci individuálního člověka. Této seberealizaci vymezují různé vyšší systémy pro různé své skupiny (například třídy) lidí různě velký prostor. V tomto smyslu je svoboda *prostor* pro *čin* — což je také základ společenského, politického pojetí svobody.²⁶ Ale v jiném, hlubším slova smyslu je svoboda *teprve onen čin sám*. Nemohu přece vůbec vědět, jsem-li svobodný, dokud nejednám, ba co víc, *nejsem* svobodný, dokud jsem se svobodným neucínil, nebo přesněji, *pokud se nečiním*, tj. sám ze sebe nepřesahuji svou dřívější nebo současnou určenost. Z tohoto hlediska potom není důležité, jakého původu ona určenost je: zda je to určenost vnější, daná systémem a mým postavením v něm, anebo určenost daná mnou samým, mými dřívějšími akty, nebo mou nynější neschopností jednat, představou jiných o mně nebo mou vlastní představou o sobě atd. Jestliže v prvním případě jde většinou o to, aby se překonala tendence k uzavřenosti²⁷ vyššího, ekonomiko-společenského (nebo i jiného) systému, jde v druhém případě především o to, aby člověk překonal tutéž tendenci uvnitř sebe sama (tj. uvnitř konkrétního subsystému, prvku onoho systému vyššího).

Onen čin lze ovšem chápat jako statistickou odchylku, tedy pouhé periferní popření nutnosti daných strukturou vyššího systému nebo i strukturou vlastní — anebo jako cílevědomou tvorbu, která jediná může prostor, o němž byla řeč, naplnit²⁸ i vydobýt. Tedy jednota vytváření sebe a vytváření společnosti — jednota nikdy dokonalá, vylučující různost, rov-

nající se ztotožnění, nýbrž jednota různého, ba protikladného, daná člověku jen jako možnost — i když, doufáme, reálná.²⁹

V

Připomeňme si na okamžik, jak probíhal přechod od prosté zbožní výroby ke kapitalistické; schematicky můžeme tento proces rozdělit do tří fází:

1. Výrobní proces jednoho produktu jako souvislý akt jednoho výrobce. Výrobce pracuje sám nebo s rodinnými příslušníky. Je vlastníkem výrobních prostředků i vyrobeného zboží. Nadvýrobek buď neexistuje nebo je poměrně malý a zůstává výrobcí. Výrobce je zároveň i prodávající. Bezplatné присвоjování cizí práce existuje pouze jako možnost daná směnou — tj. možností jejího rozpadu na samostatný akt koupě a samostatný akt prodeje.

2. Výrobní proces jednoho produktu stále ještě v zásadě jako souvislý výrobní akt jednoho výrobce. Výrobce pracuje s rodinnými příslušníky a tvari. Je vlastníkem výrobních prostředků i vyrobeného zboží. Nadvýrobek se zvětšuje, ale nezůstává už celý výrobcí. Mezi bezprostředního výrobce a spotřebitele vstupuje kupec a lichvář, kteří si bezplatně присvojují část výrobcova nadvýrobku. To se však zprvu děje spíš na okraji celé směny, která sama zůstává na periférii naturálního hospodářství.

3. Výrobní proces jednoho produktu zůstává převážně ještě souvislým aktem jednoho výrobce, ale objevují se počátky dělby práce uvnitř tohoto výrobního aktu. Výrobce zaměstnává námezdní dělníky, leckdy ve větším počtu. Je vlastníkem výrobních prostředků i vyrobeného zboží. Směna je zprostředkována penězi; jejím předmětem je i lidská pracovní síla. Tato směna je však neekvivalentní v tom smyslu, že umožňuje vlastníkovu výrobních prostředků, aby si bezplatně присвоjoval cizí práci v podobě části zboží vyrobeného jeho dělníky. O takto vzniklou nad-

²⁶ Sem patří i Marxova myšlenka, že praktickou mírou svobody je množství volného času.

²⁷ Znovu nejde o izolovanost, nýbrž uzavřenost ve smyslu předposlední poznámky.

²⁸ Z tohoto hlediska může být potom — pravda, na určitém stupni historického vývoje — možnost práce vsutku tvořivé a míra využívání této možnosti, její kultivace, jejího rozvoje, důležitějším měřítkem svobody, než pouhé množství volného času, o němž nevíme, čím bude naplněn.

²⁹ Celý tento přístup, zdá se, alespoň po některých stránkách splňuje požadavek, aby „nahodilé, jedinečné, zvláštní, „nepodstatné“, svobodný lidský akt“ byly pochopeny a vyloženy jako „*vnitřní elementy* zákonitosti, jako elementy, které nejsou „*vnější*“ vůči dialektickému samopohybu, vůči samovývoji „*dialektické nutnosti*“, nýbrž naopak jejími *základními vnitřními* komponentami“. (Robert Kalivoda, citovaný článek.)

hodnotu se dělí s kupeckým a lichvářským kapitálem. Kapitalistická forma присвоjení cizí práce, založená na monopolu výrobních prostředků, se postupně stává jádrem nového ekonomického a společenského systému.

Pro účel, o který nám teď jde, můžeme jednu ze stránek tohoto vývoje shrnout takto: kupci a lichváři si присвоjovali cizí práci dříve, než vznikl kapitalistický výrobní způsob.

Tento fakt lze v zásadě interpretovat dvojím způsobem:

1. Vyjdeme z toho, že teprve „anatomie“ rozvinutého kapitalismu dává klíč k pochopení „anatomie“ přechodných forem prosté výroby zboží. Potom je kupecký a lichvářský kapitál předstupněm kapitálu průmyslového. V tom případě vývoj nutně, neúchylně směřuje ke svému přirozenému, logickému vyústění v rozvinutou strukturu kapitalismu. Tento přístup můžeme opřít o nepochybný fakt, že v hospodářsky vyspělých zemích ovládla hodnota ekonomiku teprve v podobě nadhodnoty, a že nikoli присвоjování cizí práce na základě monopolu na obchod nebo lichvu, nýbrž až vykořisťování na základě monopolu na vlastnictví výrobních prostředků se stalo základem ekonomického a společenského systému.

2. Vyjdeme z toho, že směna v sobě obsahuje možnost присвоjování cizí práce. Tato možnost se v dějinách uskutečňuje nejprve v té formě, že mezi výrobce a spotřebitele vstoupí kupec a lichvář. Později se táž možnost realizuje v jiné, „vyšší“ podobě: mezi dělníka a jeho výrobek vstoupí průmyslový kapitalista. Ale z historie víme, že ona možnost se v některých společnostech realizovala jen v první formě. To platí zejména pro asijský výrobní způsob,³⁰ který ovládl obrovské společenské celky a udržel se v nich po tisíceletí, aniž se v něm samém vytvořily podmínky pro přechod k druhé z oněch dvou etap vykořisťování umožněných směnou.

Rozdíl mezi těmito dvěma přístupy je nasnadě: V prvním případě považujeme za přirozený strukturálně genetický celek

kapitalismus a zkoumáme vnitřní logiku jeho vzniku a vývoje. V druhém případě vycházíme ze směny a analyzujeme mechanismus dalšího vývoje, aniž by nám historie dávala právo předpokládat, že vývoj sám ze sebe nutně ústí v určitý (tedy předurčený) výsledný stav. Napřed jsme se postavili na konec polychronní struktury a hledali její nutné vývojové stupně. Potom jsme postupovali opačně: existovala možnost, která se však nemusela nutně realizovat; a když se to stalo, nemusela mít realizace nutně tutéž podobu; z několika forem, které existovaly, se nakonec ujaly dvě; jedna z nich se potom ukázala dynamičtější a nabyla ve světovém vývoji rozhodující převahy.

Z těchto dvou přístupů si ovšem nemůžeme vybrat jen jeden: dějiny musíme zřejmě chápat jako jednotu obou těchto stránek — ovšem jednotu rozlišeného, nikoli totožnost.

To platí — jak ostatně vyplývá už z úvah dřívějších — nejen v nějakém zvláštním případě, nýbrž obecně; nejen pro minulost, nýbrž i pro budoucnost.

Kdybychom se totiž v úvahách o perspektivě dalšího vývoje lidské společnosti omezili, jak se to někdy dělá, na první z oněch dvou přístupů, chápali bychom logiku či zákonitost tohoto procesu jako genetický kód neboli jako informaci řídící vývoj struktury podobným způsobem, jakým je řízen vývoj lidského organismu od zárodku k dospělosti nebo dokonalá proměna ve vývoji motýla (vajíčko, larva, kukla, imago); tedy poslušností zcela určitých stavů směřujících k určitému stavu výslednému. Teprve druhý přístup nás upozorňuje, že v každé fázi existuje více možností než jenom jedna — že „konečný“ stav polychronní struktury, jíž je vývoj lidské společnosti, je relativně otevřený: relativně proto, že vnitřní logika tohoto procesu ovšem působí a žádný jeho průřez samozřejmě není zcela libovolný.

Na otázku, zda je ekonomika (národní hospodářství) systémem determinovaným, můžeme tedy odpovědět, že ano — arci v tom smyslu, v jakém tu byl tento pojem vyložen.

³⁰ Hlavní znaky asijského výrobního způsobu lze shrnout takto: 1. Půda je vlastnictvím státu, který stavi a kontroluje zavodňovací systémy. 2. Bezprostřední výrobce vlastní výrobní prostředky: to platí jak pro zemědělství, tak pro domácí průmysl, který je s ním velmi úzce spjat. 3. Stát

používající mimoekonomického nátlaku je prvotním příjemcem nadproduktu — pozemkové renty, která má formu daně. (Viz např. E. Varga, Očerky po problematice politické ekonomie kapitalismu, Izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva 1965, stať Ob azlat'skom sposobe proizvodstva.)